

Leszek Opyrchał

Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie
ORCID 0000-0001-7585-843X

Ruslan Nahnybida

Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Kamieniec”
ORCID 0000-0002-7779-9362

Pałac Aleksandry Branickiej w Zinkowcach na podstawie dawnych planów i map

Aleksandra Branicka's Palace in Zinkivtsi according to Historical Plans and Maps

In 1796, Tsarina Catherine II dissolved the estates of the Kamieniec bishops. She bestowed the town of Zinkivtsi (Zinkowce), located adjacent to Kamieniec Podolski, upon Aleksandra Branicka. In the early 19th c., she was to commission an impressive neoclassical palace with a sprawling park spanning several hectares. The property was to be sold to Józef Bietkowski around 1850. However, a comprehensive analysis of eleven 18th- and 19th-century maps of the vicinity of Kamenets Podolski denies the creation of such an estate in Zinkivtsi. Furthermore, the copious published materials and archives related to the Branicki family, along with the comparatively sparse historical records of the Bietkowskis, fail to confirm the presence of the palace and park complex in Zinkivtsi.

Keywords: Zinkivtsi, Podilia, Aleksandra Branicka

Słowa kluczowe: Zinkowce, Podole, Aleksandra Branicka

Wstęp

Zinkowce¹ – według *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego*² miasto położone na prawym brzegu rzeki Smotrycz na północ od Kamieńca Podolskiego, od którego oddzielone jest tylko tą rzeką. Obecnie jest to praktycznie jego dzielnica. Niezapomniany badacz historii

1 Obecnie Zin'kivci, 48°41'06"N 26°33'16"E.

2 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895, s.v. Zinkowce.

Rys. 1. Pałac Branickiej w Zinkowcach w około 1914 r. według Romana Aftanazego (źródło: R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 9 B, Warszawa 1992, fig. 419, s. 229)

budownictwa kresowego Roman Aftanazy podaje³, że w Zinkowcach znajdował się pałac klasycystyczny zbudowany prawdopodobnie na początku XIX w. przez Aleksandrę Branicką⁴. Otrzymała ona Zinkowce w darze od carycy Katarzyny II, która skonfiskowała majątek biskupstwa kamienieckiego za popieranie insurekcji kościuszkowskiej. Pałac miał stanąć na miejscu innego budynku, należącego do biskupów kamienieckich. Według Aftanazego⁵, Elżbieta⁶, córka Aleksandry Branickiej, w 1842 r. sprzedała swoje dobra Józefowi Bietkowskiemu⁷, który około 1850 r. przebudował pałac. Na początku XX w. miała to być budowla murowana, dwukondygnacyjna, trzynastoosiowa, założona na planie prostokąta (Ryc. 1). Dominantę fasady frontowej i tylnej tworzył zwieńczony frontonem, czterokolumnowy portyk. Okna były prostokątne, większe na parterze, a mniejsze na piętrze. Pomiedzy kondygnacjami znajdował się fryz tryglifowy. Środkową część budynku, od strony wejścia zajmował obszerny hall, zaś środek wielka hala balowa. Oprócz niej mieściło się w budynku 26 pokoi. W pobliżu została około 1890 r. zbudowana oficyna, a także wzniesiona w połowie XIX w. kaplica. Pałac miał przylegać do ogrodu o powierzchni kilku hektarów, który dochodził do brzegów rzeki Smotrycz. Majątek zinkowski, obejmujący 600 ha ziemi uprawnej i 200 ha lasów, pozostawał

- 3 R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, red. A.J. Baranowski, t. 9 A, *Dawne województwo podolskie*, Warszawa 1992, s. 393–396; idem, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Województwo podolskie*, t. 9, Wrocław 1996, s. 396–398.
- 4 Aleksandra Branicka urodzona w 1754 r., zmarła 15.08.1838 r. Prawdopodobnie nieślubna córka carycy Katarzyny II, żona targowiczana Franciszka Ksawerego Branickiego. Od jej imienia został nazwany park krajozabrowy „Aleksandria” zbudowany w Białej Cerkwi, obecnie Bila Cerkva (Ukraina), zob. H. Mościcki, *Branicka Aleksandra*, PSB t. 2, s. 393–396.
- 5 R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 9 A, s. 393–396; idem, *Dzieje rezydencji*, t. 9, s. 396.
- 6 Elżbieta Branicka po mężu Woroncowa. Urodzona 8.09.1792 r., zmarła 25.04.1880 r. Żona rosyjskiego generała Michała Woroncowa, zob. *Voroncova Elizaveta Ksaver'evna. Biografii. Istoriâ žizni velikih ludej*, tonnel.ru/?l=gzl&uid=227 [dostęp 24.03.2023].
- 7 Józef Ignacy Bietkowski, data urodzin i śmierci nieznana, zob. A. Boniecki, *Herbarz polski, wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 1, Warszawa 1899, s. 263; idem, *Uzupelnienia i sprostowania do części I*, Warszawa 1906, s. 162.

w rękach rodziny Bietkowskich aż do około 1905 r., kiedy to Zinkowce zostały sprzedane na licytacji, kupione przez rosyjskiego kupca Milikowa, a potem rozparcelowane.

Jednakże według cytowanego już *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego* z końcem XIX w. Zinkowcach oprócz kościoła katolickiego znajdowała się synagoga, szkoła parafialna oraz fabryka świec i mydła⁸. Nie ma wzmianki o pałacu Aleksandry Branickiej, a przecież gdyby taki był, na pewno wspomniano by o nim, skoro podkreśla się istnienie innych, mniej znaczących budowli. Niniejsze opracowanie ma na celu weryfikację istnienia zinkowskiego pałacu Branickiej w oparciu o zachowane zabytki kartograficzne.

Materiał i metody

Weryfikację istnienia zinkowskiego pałacu Branickiej a później Bietkowskich przeprowadzono na podstawie zachowanych zabytków kartograficznych pochodzących z końca XVIII oraz XIX w. Z tego okresu zachowały się następujące plany obejmujące swoim zakresem miejscowość Zinkowce: Plan Kamieńca Podolskiego [KP] Mieleszczenkowa⁹ z 1797 r. – B¹⁰ (Ryc. 2), Plan KP Bogomołowa z 1800 r.¹¹ (Ryc. 3), Plan KP Mieleszczenkowa z 1800 r. – A¹², Plan KP Korzy z 1800 r.¹³, Plan KP Mieleszczenkowa z 1800 r. – B¹⁴, Plan KP Bogomołowa z 1801 r.¹⁵, Plan KP Głuchowa z 1803 r. – C¹⁶, Anonimowy Plan KP wraz z jego przedmieściami z 1810 r.¹⁷ (Ryc. 4), Plan KP z jego okolicami z 1842 r.¹⁸ (Ryc. 5), Plan KP z 1871 r.¹⁹ (Ryc. 6) oraz Plan KP z 1873 r.²⁰ (Ryc. 7).

8 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, s.v. Zinkowce.

9 Oficer carski, pracujący nad umocnieniami fortecy kamienieckiej, w latach 1797–1810 wykonał dziewięć planów Kamieńca Podolskiego.

10 Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv [RGWIA], f. 349, op. 17, d. 613, Plan Kamieńca Podolskiego Mieleszczenkowa z 1797 r. – B, reprodukcja w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski*, Warszawa 2019, s. 192, rys. 87.

11 RGWIA, f. 349, op. 17, d. 632, Plan Kamieńca Podolskiego Bogomołowa z 1800 r., reprodukcja w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany*, s. 199, rys. 92.

12 RGWIA, f. 349, op. 17, d. 650, Plan Kamieńca Podolskiego Mieleszczenkowa z 1800 r. – A, (sygnatura wg katalogu zbioru Olgi Płamienickiej), reprodukcja w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany*, s. 200, rys. 93.

13 RGWIA, f. 349, op. 17, d. 650, Plan Kamieńca Podolskiego Korzy z 1800 r. (sygnatura wg katalogu NIAZ Kamieniec (Nacional'nij istoriko-arhitekturnij zapovidnik, Narodowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny)), reprodukcja w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany*, s. 201, rys. 94. Plan ten i poprzedni są różne, ale podana w katalogach zbiorów prof. Olgi Płamienickiej i NIAZ Kamieniec sygnatura jest jednakowa. W tychże zbiorach te plany nie pokrywają się, co powoduje brak możliwości ustalenia poprawnych sygnatur. Niestety Olga Płamienicka zmarła w 2022 r. a weryfikacja sygnatury planu bezpośrednio w moskiewskim archiwum w chwili obecnej nie jest możliwa ze względu na toczącą się wojnę.

14 RGWIA, f. 349, op. 17, d. 633, Plan Kamieńca Podolskiego Mieleszczenkowa z 1800 r., reprodukcja w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany*, s. 203, rys. 95.

15 RGWIA, f. 349, op. 17, d. 671, Plan Kamieńca Podolskiego Bogomołowa z 1801 r., reprodukcja w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany*, s. 207, rys. 98.

16 RGWIA, f. 349, op. 17, d. 685, Plan Kamieńca Podolskiego Głuchowa – C z 1803 r., reprodukcja w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany*, s. 218, rys. 105.

17 RGWIA, f. 349, op. 17, d. 721, Anonimowy plan Kamieńca Podolskiego wraz z jego przedmieściami z 1810 r., reprodukcja w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany*, s. 233, rys. 114.

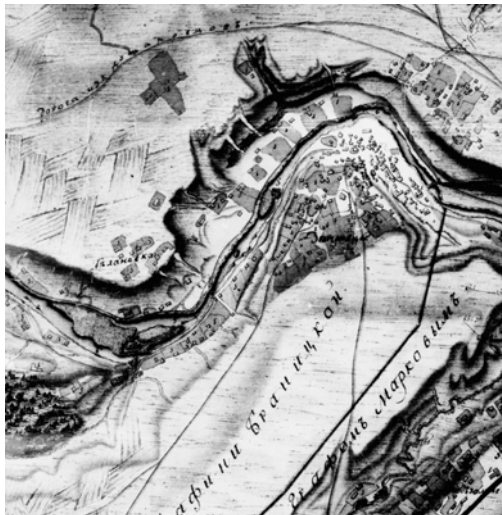
18 Biblioteka Narodowa w Warszawie [BN], sygn. ZZK 1 329, dostęp on-line: polona.pl/item/geometriceskii-plan-gubersnaskago-goroda-kamenca-c-prinadlezasimi-k-onimu-vygonnymi,MjAyMjQ2MTQ0/#info:metadata [dostęp 30.05.2022].

19 *Podrobnij atlas Rossijskoj imperii s planami glavnyh gorodov*, S. Peterburg 1871, mapa nr 39.

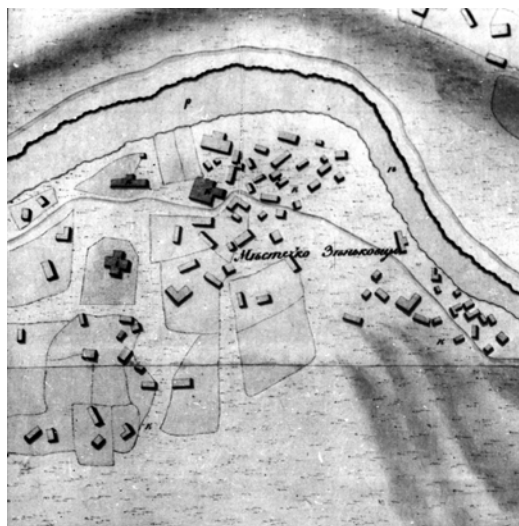
20 Central'nij derżavnij istoričnij arhiv Ukraini [CDIAU], f. 492, op. 34, spr. 1172, Plan Kamieńca Podolskiego z 1873 r.

Ryc. 2. Zinkowce na planie Mieszczekowa z 1797 r. – B. Budynki murowane zaznaczono kolorem czerwonym, a drewniane brązowym (źródło: Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv, f. 349, op. 17, d. 613)

Ryc. 3. Zinkowce na planie Bogomołowa z 1800 r. W lewym dolnym rogu znajduje się napis w języku rosyjskim: Земля графини Браницкой (źródło: Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv, f. 349, op. 17, d. 623; fotografia dzięki uprzejmości ś.p. prof. Olgi Płamienickiej)

Ryc. 4. Fragment anonimowego planu Kamieńca Podolskiego wraz z przedmieściami z 1810 r., ukazujący zabudowę Zinkowiec. Na tym planie nie ma zaznaczonej budowli pałacowej (źródło: Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv, f. 349, op. 17, d. 721; fotografia dzięki uprzejmości ś.p. prof. Olgi Płamienickiej)

Ryc. 5. Fragment mapy wykonanej około 1830 r. przedstawiający Zinkowce. Dla porównania powierzchni – w dolnej części rysunku znajduje się Zamek kamieniecki. Mapa nie potwierdza istnienia pałacu w Zinkowcach (źródło: Biblioteka Narodowa, ZZK 1 329)

Wyniki

Na żadnym z analizowanych, wymienionych wyżej planów, wykonanych do 1871 r., nie ma zaznaczonego pałacu w Zinkowcach ani także zespołu ogrodowo-parkowego dochodzącego do skarpy rzeki Smotrycz. Samo potwierdzenie posiadania rozległych terenów przez Aleksandrę Branicką wokół Zinkowców znajduje się na planie Bogomołowa z 1800 r. Teren zielony, który mógłby być ogrodem dawnego pałacu, pojawia się dopiero na planie z 1871 r. Jednakże przyległe, zaznaczone budynki nie są zbudowane na planie prostokąta, tak jak miał być zbudowany pałac Branickiej. Natomiast na kolejnym planie, wykonanym w 1873 r. nie ma w Zinkowcach zaznaczonego zespołu pałacowo-parkowego.

Ryc. 6. Fragment planu Kamieńca podolskiego z 1781 r. (źródło: *Podrobnij atlas Rossijskoj imperii s planami glawnyh gorodov*, S. Peterburg 1871, mapa nr 39)

Ryc. 7. Fragment mapy z 1873 r. przedstawiający Zinkowce. Wyraźnie został zaznaczony kościół, natomiast nie ma na tym terenie budowli, którą można byłoby nazwać pałacem (Central'nij derżavnij istoričnij arhiv Ukraini, f. 492, op. 34, spr. 1172)

Dyskusja

Skoro na planach z lat 1797–1810 nie ma zaznaczonego pałacu (Ryc. 2–4), to można domniemywać, że jeszcze nie był on zbudowany. W przypadku planu z 1873 r. można przypuszczać, że jego autor skupił się na samym Kamieńcu Podolskim, a Zinkowce zostały zaznaczone tylko schematycznie. Ale dlaczego nie ma pałacu Branickiej w Zinkowcach na mapie z 1842 r. (Ryc. 5), czyli w roku, w którym Branicycy sprzedali majątek Józefowi Bietkowskiemu? Jeżeli są na tej mapie zaznaczone i podpisane małe obiekty, jak chutory i karczmy, to dlaczego nie ma pałacu? Wniosek jest tylko jeden – w czasie powstawania tejże mapy taki pałac nie istniał.

Pałac Branickiej miał być zbudowany na miejscu innej budowli, należącej przed 1796 r. do biskupów kamienieckich. Według zapisu wizytacji z 1796 r. do kościoła przynależał tylko jeden drewniany budynek plebanii będący w „ostatnim upadku, reparacji całej de novo potrzebujący”²¹. Do tego budynku przynależało gumno oraz ogródek na jarzynę. W 1824 r. dom ten nadal przynależał do kościoła zinkowskiego²². Ale oprócz kościoła pw. Znalezienia Krzyża Świętego w Zinkowcach w 1796 r. innych budowli należących do bisku-

21 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [AGAD], zespół PL, 1/388, Zbiór Aleksandra Czotowskiego, sygn. 249, mikrofilm 38856, Kościół zinkowiecki, [w:] *Visitatio generalis Ecclesiae olim Cathedralis Camenecensis Podoliae*, ab Michaele Romano Sierakowski episcopo Laticzoviensi personaliter facta et expedita A.D.1796, k. 74–86.

22 Derżavnij arhiv Hmel'nic'koï oblasti [DAHO], f. 685. op.4. spr. 23, [Wizytacja] diecezji podolsko-kamienieckiej dekanatu zinkowieckiego. Kościół świecki, parafialny zinkowiecki, 1824 r., k. 92–93.

pów kamienieckich nie było. Jeżeli zatem pałac Branickiej był umiejscowiony na miejscu starego budynku kościelnego – plebanii – to nie mógł być zbudowany przed 1824 r. Także należy wziąć pod uwagę, że jeżeli pałac miał być zbudowany na miejscu wspomnianego niszczonego domu z niewielkim gumnem oraz ogródkiem, to w żaden sposób nie mogła by to być okazała budowla z salą balową i 26 pokojami, nie mówiąc już o kilkuhektarowym parku, w którym miała znajdować się kaplica. Katalog kościołów i kaplic z 1830 r. nie wspomina o kaplicy w Zinkowcach²³. Także nie znajdujemy wzmianki o pałacu w Zinkowcach u dziewiętnastowiecznych autorów opisujących Podole: Dr. Antoniego J.²⁴, Wawrzyńca Marczyńskiego²⁵ czy Aleksandra Przeździeckiego²⁶.

Aftanazy uważa, że w pałac w Zinkowcach został zbudowany na początku XIX w. przez Branicką dla któregoś ze swoich dzieci²⁷. Jak podaje Marek Ruszczyk, Branicka była osobą chorobliwie skąpą²⁸. Swoim córkom szukała tak bogatych mężów, aby nie oczekiwali od niej wielkich posagów. Kazała zbierać ogarki świec i odsyłać do fabryki w celu przetopienia, aby się nie zmarnowały. Warkocze dziewcząt służebnych sprzedawała perukarzom, rządców oszukiwała przy wypłacie. Jedyną jej namiętnością, na którą nie żałowała pieniędzy, był park krajobrazowy w Białej Cerkwi, nazwany od jej imienia Aleksandrią. Wątpliwe jest zatem, by legendarnie skąpa Branicka fundowała pałac w Zinkowcach, z którego miała nie mieć żadnego pożytku.

Sprawa posiadania Zinkowiec przez Bietkowskich jest bezsporna, co potwierdza Tadeusz Epsztein²⁹, a także mapa z 1871 r.³⁰, na której zaznaczono, że ziemie okalające jurydykę kościoła rzymsko-katolickiego w Zinkowcach, należą do Bietkowskich. Jednakże informacje o tej rodzinie są dosyć skąpe. Od Adama Bonieckiego dowiadujemy się, że Bietkowscy herbu Półkoczic udowodnili swoje pochodzenie szlacheckie w 1784 r. przed sądem ziemskim w Lwowie oraz grodzkim w Trembowli³¹. Natomiast Kazimierz Pułaski nie wymienia Bietkowskich wśród rodzin szlacheckich zamieszkujących na Podolu³².

Jeżeli klasycystycznego pałacu w Zinkowcach nie zbudowała Branicka, to czy zrobił to Józef Bietkowski, który zakupił teren w 1842 r.? Gdyby tak było, to nie byłoby potrzeby jego przebudowy około 1850 r., jak podaje Aftanazy³³. A może wspomniana przebudowa pałacu Branickiej w rzeczywistości była budową nowego dworu, być może na miejscu jakiejś innej, wcześniejszej budowli? Nie można także wykluczyć, że dwór budowany przez Bietkowskich to zachowana do dnia dzisiejszego budowla, która uważana jest za oficynę zbudowaną w 1890 r. dla Antoniny z Bietkowskich Hyżkowej (Ryc. 8)³⁴, a w której obecnie mieści się biblioteka³⁵.

23 J. Szczepaniak, *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r.*, Kraków 2019.

24 Dr Antoni J. [J. Rolle], *Zameczki podolskie na kresach mułtańskich*, t. 1–3, Warszawa 1880.

25 W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej z rycinami i mappami*, t. 1–3, Wilno 1820–1823.

26 A. Przeździecki, *Podole Wołyni Ukraina, obrazy miejsc i czasów*, t. 1–2, Wilno 1841.

27 R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 9 A, s. 394; idem, *Dzieje rezydencji*, s. 397.

28 M. Ruszczyk, *Dzieje rodu i fortuny Branickich*, Warszawa 1991, s. 267–273.

29 T. Epsztein, *Polska własność ziemska na Ukrainie w 1890 r. (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r.*, Warszawa 2008, s. 248–249.

30 CDIAU, f. 492, op. 34, spr. 1165, Plan zinkowskiej jurydyki, 1871 r.

31 A. Boniecki, *Herbarz polski*, s. 263.

32 K. Puławski, *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*, oprac. T. Epsztain, S. Górzyński, t. 1–2, Warszawa 1991.

33 R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 9 A, s. 394; idem, *Dzieje rezydencji*, s. 397.

34 Idem, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 9 A, s. 396; idem, *Dzieje rezydencji*, s. 398.

35 D. Antoniuk, *Polskie dwory na wschodnim Wołyniu i Podolu. Zińkowce, Uście i Surpuńkowce*; słowopolskie.org/polskie-dwory-na-wschodnim-wolynii-i-podolu-zinkowce-ustcie-i-surpunkowce/ [dostęp 8.03.2023].

Ryc. 8. Dwór a obecnie biblioteka w Zinkowcach. (źródło: D. Antoniuk, *Polskie dwory na wschodnim Wołyniu i Podolu. Zińkowce, Uście i Surpuńkowce*, slopolpolskie.org/polskie-dwory-na-wschodnim-woyniu-i-podolu-zinkowce-ustie-i-surpunkowce/ [dostęp 8.03.2023])

Podając informację o pałacu w Zinkowcach, Aftanazy oparł się na następujących źródłach³⁶: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, z którego dowiadujemy się, że dobra biskupów kamienieckich zostały w 1795 r. подарowane Branickiej, a następnie sprzedane Bietkowskiemu³⁷; Wawrzyniec Marczyński, który podaje tylko, że Zinkowce należą w 1820 r. do Branickiej³⁸; Adam Boniecki, u którego znajdujemy informacje o rodzie Bietkowskich, ale który nie wspomina nic o Józefie Bietkowskim³⁹. W żadnej z podanych pozycji nie ma wzmianki o istniejącym w Zinkowcach pałacu. Jedynym źródłem wskazującym na jego istnienie była informacja ustna uzyskana od prof. Zbigniewa Jabłońskiego oraz fotografia nieznanego autora, mająca przedstawiać pałac około 1914 r. Oznacza to, że pisząc o pałacu Branickiej w Zinkowcach, Aftanazy oparł się na jednym, niepewnym i niezwyfikowanym źródle.

Aftanazy nie posiadał kompletnych informacji o dawnych polskich dworach na Podolu. Zbigniew Hauser na terenie dawnego województwa podolskiego doliczył się jedenastu dworów nieuwzględnionych przez Aftanazego⁴⁰. Znajdują się one w miejscowościach: Liczkowce, Podhajczyki, Łysiec, Kitajgród, Kotiużany, Szarawka, Zinków, Probużna, Czerce, Ozaryńce. Do tej listy Dmytro Antoniuk dodaje jeszcze ruiny dworów w miejscowościach Ujście oraz Supruńkowce⁴¹.

36 R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 9 A, s. 369; idem, *Dzieje rezydencji*, s. 398.

37 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, s.v. Zinkowce.

38 W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne*, s. 204.

39 A. Boniecki, *Herbarz polski*, s. 263; idem, *Uzupełnienia i sprostowania*, s. 162.

40 Z. Hauser, *Zapomniane polskie rezydencje na Ukrainie (I)*, „Cenne, bezcenne, utracone” 2008, nr 3 (56), s. 28–31; idem, *Zapomniane polskie rezydencje na Ukrainie (II)*, „Cenne, bezcenne, utracone” 2008, nr 4 (57), s. 28–31.

41 D. Antoniuk, *Polskie majątki w okolicach Kamieńca Podolskiego*, „Słowo Polskie” 2020, nr 9 (98), s. 8.

Ryc. 9. Dwór w Zinkowie (źródło: Zin`kiv, andy-travel.com.ua/zinkiv [dostęp 15.03.2023])

Z dworów nieuwzględnionych przez Aftanazego, ze względu na bardzo podobną nazwę miejscowości oraz bliskie położenie Zinkowiec, szczególną uwagę zwraca klasycystyczny, jednokondygnacyjny dwuskrzydłowy dwór⁴² w miejscowości Zinków⁴³ (Ryc. 9), która dawniej zwana była Zinkowcem⁴⁴. Historia dworu nie jest znana. Zbudowany został prawdopodobnie w drugiej połowie XIX w. Pierwotnie był to budynek znacznie wyższy, dwu lub trzykondygnacyjny. Świadczy o tym nieotylnowana górna część ściany szczytowej (Ryc. 10) oraz widoczne przypory zwiększające stateczność ściany. W przypadku budowli jednokondygnacyjnej, tak jak to jest w chwili obecnej, nie byłyby one konieczne. Czy zatem Aftanazy połączył dwór w Zinkowcach i Zinkowie w jeden? Możliwe. Świadczy o tym kształt okien, który jest półkolisty w obydwu dworach. Jednakże żaden z tych dworów nie wykazuje podobieństwa z pałacem Branickiej, którego okna są prostokątne.

Jeżeli pałac Branickiej w Zinkowcach nie istniał, to, w takim razie, jaki budynek przedstawia fotografia zamieszczona przez Romana Aftanazego? Niestety mimo wielu nowoczesnych narzędzi internetowych, jak Google Lens, nie udało się tego ustalić.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania zostały oparte głównie o zabytki kartograficzne i tylko uzupełnione źródłami i literaturą. Wykazują one jednak, że Aleksandra Branicka nie zbudowała pałacu w Zinkowcach. Przedstawione rozumowanie ma jednak charakter poszlakowy. Niepodważalnym dowodem istnienia lub nieistnienia pałacu byłoby przeprowadzenia badań georadarowych terenu, w celu wykrycia fundamentów pałacu. Gdyby pałac rzeczywiście istniał, powinny się one zachować.

42 Z. Hauser, *Zapomniane polskie rezydencje na Ukrainie (II)*, s. 30–31. Liczne fotografie można znaleźć na: Ukraina ĩnognita. Zin`kiv, ukrainaincognita.com/nasha-spadshchyna/zamky-ta-fortetsi/zinkiv [dostęp 15.03.2023].

43 Obecnie Zin`kiv, 50°12'28"N 34°21'50"E.

44 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, s.v. Zinkowce.

Uzupełnienie – krótka historia miasta Zinkowce

Nie wiadomo, kiedy powstały Zinkowce. Istniały już z końcem XIV w.; w 1394 r. Wielki Książę Litewski Witold usunął siłą z Podola Koriatowiczów⁴⁵ i dobra te nadał biskupom kamienieckim. Jan Mucha⁴⁶ podaje, że to nadanie jest potwierdzone w dokumencie z 1498 r., jednakże przypuszcza, że to jeszcze książęta Koriatowicze, a nie Witold uposażyli biskupów kamienieckich. W 1493 r. Zinkowce w miały już 18 dymów⁴⁷, jednakże potem zostały zniszczone przez Tatarów⁴⁸. Podatki płacone w 1530 i 1542 r. od pługów i młynów wynosiły odpowiednio pięć groszy i jeden grosz⁴⁹. W 1558 r. biskup Leonard Słończewski⁵⁰ oddał w zastaw wieś Zinkowce organście Janowi z Pilzna⁵¹. Zastawnik miał sprowadzić nowych kmieci, którzy mieli być uwolnieni od robocizny⁵². W 1566 r. miejscowość nadal pozostawała w zastawie⁵³. Dług został spłacony przed 1578 r., gdyż w spisie miast z tego roku Zinkowce znowu stanowią własność biskupią⁵⁴. O Zinkowcach wspomina się także w rejestrze poborowych z 1566 r.⁵⁵ Po zakończeniu tureckiej okupacji Podola w 1699 r. w ramach ponownej kolonizacji dzięki staraniom biskupa Stefana Rupniewskiego⁵⁶, Zinkowce zostały zasiedlone przez Mazurów⁵⁷.

Zinkowce leżą na wartko płynącą rzeką Smotrycz. Jest więc naturalne, że od dawna budowano nad nią młyny. Młyn istniał już w XVI w.⁵⁸ Ze względu na złą lokalizację nie przynosił on biskupstwu dochodów. Dlatego w 1574 r. został przez biskupa Dionizego Secygniowskiego⁵⁹ przeniesiony w inne miejsce. Wykonawcą nowego młyna był Nauman – mieszczanin kamieniecki i młynarz zamku kamienieckiego. Za wykonaną pracę miał on „wraz z potomstwem trzecią miarę mlewa wszelakiego pobierać”. Otrzymała także od biskupa ogród na warzywa. Utrzymanie młyna miał w 2/3 ponosić biskup a w 1/3 młynarz⁶⁰. Młyn w Zinkowcach istniał także w okresie zaboru tureckiego (1672–1699). W celu

45 Koriatowicze – synowie Koriata (ok. 1306–ok. 1365), który był synem Wielkiego Księcia Litewskiego Giedymina (ok. 1275–1341). Z dziewięciu Koriatowiczów pięciu sprawowało władzę w Kamieńcu Podolskim: Konstancy (zm. przed 1386 r.), Jerzy (zm. w 1374/1375 r.), Aleksander (zm. w 1386/1388 r.), Fiodor (1339/1340–1416) i Borys (zm. w 1374/1375 r).

46 J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 r.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1983, t. 30, z. 4, s. 85.

47 A. Jabłonowski, *Podole u schyłku wieku XV*, „Ateneum” 1880, t. 18, r. 5, t. 2, z. 3, s. 521–545.

48 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, s.v. Zinkowce.

49 A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 8, *Ziemie ruskie. Wołyń i Podole*, Warszawa 1889 (Źródła dziejowe, t. 19), s. 160.

50 Data narodzin nieznana, zmarł 7.09.1565 r. 20.08.1546 r. prekonizowany biskupem krakowskim. Odbudował wiele kościołów zniszczonych przez najazdy tatarskie. Zob. P. Nitecki, *Biskupi kościoła w Polsce, słownik biograficzny*, Warszawa 1992, s.v. Słończewski Leonard.

51 J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej*, s. 89, 136.

52 L. Białkowski, *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920, s. 98.

53 L. Jabłonowski, *Polska XVI wieku*, t. 8, s. 199.

54 Ibidem, s. 304.

55 J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej*, s. 85.

56 Urodzony w 1671 r. w Bidzinach, zmarł 21.04.1731 r. na zamku w Torczyniu, biskup diecezjalny kamieniecki w latach 1716–1721, biskup diecezjalny łucki 1721–1731, zob. P. Nitecki, *Biskupi kościoła*, s.v. Rupniewski Stefan.

57 Mucha podaje, że biskup Stefan Rupniewski założył miasto Zinkowce, zob. J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej*, s. 80.

58 L. Białkowski, *Podole w XVI w.*, s. 98.

59 Data narodzin nieznana, zmarł pomiędzy 1574 a 1576 r. Do 1546 r. kanonik krakowski a od 1563 r. biskup kamieniecki, zob. I. Kaniewska, *Secygniowski Dionizy*, PSB t. 36, s. 120–122; P. Nitecki, *Biskupi kościoła*, s.v. Secygniowski Dionizy.

60 L. Białkowski, *Podole w XVI wieku*, s. 98.

spiętrzenia wody do poruszani koła zbudowano zaporę przegradzającą całą dolinę Smotrycz⁶¹.

Ze względu na bliskie położenie miasta wojewódzkiego, jakim był Kamieniec Podolski, miejscowość prawdopodobnie szybko rozwijała się. Jeżeli na planie Jana Schüllera⁶² z 1773 r. jednym budynkiem murowanym jest kościół⁶³, tak na planie Mieleszczenkowa z 1797 r. – B, oprócz kościoła znajdujemy jeszcze cztery murowane budynki⁶⁴. W tym czasie, jak wynika z tych planów, liczba zabudowań drewnianych wzrosła około trzykrotnie.

W 1787 r. biskup Adam Krasieński oddał wszystkie dobra biskupów kamienieckich, czyli razem z Zinkowcami, w dzierżawę Wołochom⁶⁵. Nie wiadomo kiedy dzierżawa wygasła. W 1795 r. stanowiące własność biskupów kamienieckich Zinkowce zostały skonfiskowane przez Katarzynę II za popieranie insurekcji kościuszkowskiej.

Z końcem XIX w. w Zinkowcach oprócz kościoła katolickiego znajdowała się synagoga, szkołka parafialna oraz fabryka świec i mydła⁶⁶.

Jako ciekawostkę związaną z historią Zinkowiec należy podać, że 14 czerwca 1779 r. w tutejszym kościele parafialnym pw. Znalezienia Krzyża Świętego odbył się ślub Józefa de Witte⁶⁷, syna komendanta twierdzy kamienieckiej, generała Jana de Witte⁶⁸, z Zofią Gławan⁶⁹, uchodzącą za najpiękniejszą kobietę Europy, późniejszą hrabiną Potocką, a znaną w literaturze jako Piękna Bitynka⁷⁰.

61 Zapora została uwidoczniiona na planie Kamieńca wydanego u de Rubeis, BN, sygn. ZZK 26685, dostęp on-line: polona.pl/item-view/3f34b1cd-fee1-43d9-b695-1895b2c9e11c?page=0 [dostęp 11.06.2023].

62 Urodzony w Warszawie pomiędzy 1746 r. a 1749 r., data śmierci nieznana. Początkowo służył w armii saskiej. 12.04.1765 r. wstąpił do Korpusu Artylerii Koronnej. Został mianowany na porucznika 18.03.1772 r., kapitanem został w dniu 26.04.1775 r., a pułkownikiem 30.01.1790 r. Od 1.12.1789 r. był dyrektorem szkoły artylerii. Zob. J. Gdański, M. Machynia, Cz. Szrednicki, K. Stepan, *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794: spisy, cz. 4, Formacje Targowicy, szkolnictwo wojskowe, varia, uzupełnienie*, Kraków 2003, s. 89; M. Machynia, Cz. Szrednicki, *Wojsko koronne, Artyleria i wojska inżynieryjne, oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794, spisy*, Kraków 1999, s. 61.

63 RGWIA, f. 349, op. 17, d. 598, Plan Jana Schüllera, 1773 r.

64 RGWIA, f. 349, op. 17, d. 613, reprodukcja w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany*, s. 192, rys. 87.

65 J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej*, s. 90.

66 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, s.v. Zinkowce.

67 Urodzony w 1739 r., zmarł w 1815 r. Służył w Kamieńcu Podolskim pod komendą ojca – Jana de Witte – a po jego śmierci w 1785 r. został komendantem kamienieckiej twierdzy. W 1789 r. porzucił placówkę i udał się na służbę carską. Zob. H. Kosk, *Generalicja polska*, t. 2, Pruszków 2001, s. 253–254.

68 Urodzony 1716 r., zmarł 1785 r. Był projektantem i budowniczym wielu obiektów cywilnych i sakralnych jak: Kościoła Dominikanów oraz pałacu Lubomirskich we Lwowie czy kościoła i fortyfikacji klasztoru Karmelitów w Berdyczowie. Generałem został 1767 r., a od 1768 r. pełnił funkcje komendanta twierdzy kamienieckiej. Kawaler orderu Św. Stanisława. Zob. H. Kosk, *Generalicja polska*, s. 253.

69 Urodzona około 1760 r. zmarła 14.11.1822 r. Greczynka urodzona w Turcji na przedmieściach miasta Bursa. W 1777 r. poznała polskiego posła w Stambule Karola Boskampa-Lasopolskiego, który przywiózł ją do Kamieńca Podolskiego, gdzie wyszła za mąż za Józefa de Witte. Prawdopodobnie kochanka rosyjskiego generała Griegorego Potemkina, a następnie Stanisława Szczęsnego Potockiego, za którego wyszła za mąż 28.06.1789 r., mając z nim już troje dzieci. Szczęsny Potocki zbudował dla niej w Humaniu (obecnie Uman'), za kwotę 18 mln zł, istniejący do dziś park krajobrazowy „Zofiówka”. Zob. R.W. Wołoszyński, *Zofia Potocka (1v. Wittowa)*, www.ipb.nina.gov.pl/a/biografia/zofia-potocka-1v-wittowa [dostęp 26.05.2022].

70 J. Łojek, *Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej (1770–1822)*, Warszawa 1972.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych [AGAD], PL 1/388, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 249, mikrofilm 38856, Kościół zinkowiecki, [w:] *Visitatio generalis Ecclesiae olim Cathedralis Camenecensis Podoliae, ab Michaele Romano Sierakowski episcopo Laticzoviensi personaliter facta et expedita A.D. 1796*, k. 74–86.

Deržavnij arhiv Hmel'nic'koï oblasti (Archiwum Państwowe Obwodu Chmielnickiego) [DAHO], f. 685. p. 4. spr. 23, [Wizytacja] diecezji podolsko-kamienieckiej dekanatu zinkowieckiego. Kościół świecki, parafialny zinkowiecki, 1824 r., k. 91–99.

Źródła kartograficzne

Central'nij deržavnij istoričnij arhiv Ukraïni (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie) [CDIAU]:

- f. 492, op. 34, spr. 1172, Plan Kamieńca Podolskiego z 1873 r.;
- f. 492, op. 34, spr. 1165, Plan zinkowskiej jurydyki, 1871 r.

Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczno-Wojskowe w Moskwie) [RGWIA]:

- f. 349, op. 17, d. 598, Plan Jana Schüllera, 1773 r.;
- f. 349, op. 17, d. 613, Plan Kamieńca Podolskiego Mieszczankowa z 1797 r. – B;
- f. 349, op. 17, d. 632, Plan Kamieńca Podolskiego Bogomołowa z 1800 r.;
- f. 349, op. 17, d. 650, Plan Kamieńca Podolskiego Mieszczankowa z 1800 r. – A;
- f. 349, op. 17, d. 650, Plan Kamieńca Podolskiego Korzy z 1800 r.;
- f. 349, op. 17, d. 633, Plan Kamieńca Podolskiego Mieszczankowa z 1800 r. – B;
- f. 349, op. 17, d. 671, Plan Kamieńca Podolskiego Bogomołowa z 1801 r.,
- f. 349, op. 17, d. 685, Plan Kamieńca Podolskiego Głuchowa – C z 1803 r.,
- f. 349, op. 17, d. 721, Anonimowy plan Kamieńca Podolskiego wraz z jego przedmieściami z 1810 r.

Biblioteka Narodowa [BN]:

- sygn. ZZK 1 329, dostęp on-line: polona.pl/item/geometriceskii-plan-gubernskago-goroda-kamena-c-prinadlezasimi-k-onimu-vygonnymi,MjAyMjQ2MTQ/0/#info:metadata [dostęp 30.05.2022];
- sygn. ZZK 26685, dostęp on-line: polona.pl/item-view/3f34b1cd-fee1-43d9-b695-1895b2c9e11c?page=0 [dostęp 11.06.2023].

Literatura przedmiotu

Aftanazy R., *Materiały do dziejów rezydencji*, red. A.J. Baranowski, t. 9 A, *Dawne województwo podolskie*, Warszawa 1992.

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo Podolskie*, Wrocław 1996.

Antoniuk D., *Polskie majątki w okolicach Kamieńca Podolskiego*, „Słowo Polskie” 2020, nr 9 (98), s. 8.

- Białkowski L., *Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920.
- Boniecki A., *Herbarz polski, wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 1, Warszawa 1899.
- Boniecki A., *Uzupełnienia i sprostowania do części I*, Warszawa 1906.
- Dr Antoni J. [Rolle J.], *Zameczki podolskie na kresach multańskich*, t. 1–3, Warszawa 1880.
- Epsztein T., *Polska własność ziemska na Ukrainie w 1890 r. (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r.*, Warszawa 2008.
- Gdański J., Machynia M., Szrednicki Cz., Stepan K., *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794: spisy*, cz. 4, *Formacje Targowicy, szkolnictwo wojskowe, varia, uzupełnienie*, Kraków 2003.
- Hauser Z., *Zapomniane polskie rezydencje na Ukrainie (I)*, „Cenne, bezcenne, utracone” 2008, nr 3 (56), s. 28–31.
- Hauser Z., *Zapomniane polskie rezydencje na Ukrainie (II)*, „Cenne, bezcenne, utracone” 2008, nr 4 (57), s. 28–31.
- Jabłonowski A., *Podole u schyłku wieku XV*, „Ateneum” 1880, t. 18, r. 5, t. 2, z. 3, s. 521–545.
- Jabłonowski A., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 8, *Ziemie ruskie. Wołyń i Podole opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego*, Warszawa 1889 (Źródła dziejowe, t. 19).
- Kaniewska I., *Secygniowski Dionizy*, PSB t. 36, s. 120–122.
- Kosk H., *Generalicja polska*, t. 2, Pruszków 2001.
- Łojek J., *Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej (1760–1822)*, Warszawa 1972.
- Machynia M., Szrednicki Cz., *Wojsko koronne, Artyleria i wojska inżynieryjne, oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794, spisy*, Kraków 1999.
- Mucha J., *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 r.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1983, t. 30, z. 4, s. 61–284.
- Marczyński W., *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej z rycinami i mappami*, t. 1–3, Wilno 1820–1823.
- Mościcki H., *Branicka Aleksandra*, PSB t. 2, s. 393.
- Opyrchał L., *Rękopiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski*, Warszawa 2019.
- Nitecki P., *Biskupi kościoła w Polsce, słownik biograficzny*, Warszawa 1992.
- Podrobnij atlas Rossijskoj imperii s planami glavnyh gorodov*, S. Peterburg 1871.
- Przeździecki A., *Podole Wołyń Ukraina, obrazy miejsc i czasów*, t. 1–2, Wilno 1841.
- Puławski K., *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*, oprac. T. Epsztein, S. Górzyński, t. 1–2, Warszawa 1991.
- Ruszczyk M., *Dzieje rodu i fortuny Branickich*, Warszawa 1991.
- Szczepaniak J., *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r.*, Kraków 2019.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895.

Strony internetowe

- Antoniuk D., *Polskie dwory na wschodnim Wołyniu i Podolu. Zińkowce, Uście i Surpuńkowce*, słowopolskie.org/polskie-dwory-na-wschodnim-wołyniu-i-podolu-zinkowce-uscie-i-surpunkowce/ [dostęp 8.03.2023].

Wołoszyński R.W., *Zofia Potocka (1v. Wittowa)*, www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/zofia-potocka-1v-wittowa [dostęp 26.05.2022].

Finansowanie

Badania były częściowo finansowane z tematu UGB 787.

dr hab. inż. **Leszek Opyrchał**, prof. WAT, absolwent astronomii na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz budownictwa wodnego i sanitarnego na Politechnice Krakowskiej. Obecnie pracuje na stanowisku profesora uczelni na Wojskowej Akademii Technicznej. Jego zainteresowania badawcze: bezpieczeństwo budowli piętrzących wodę, historia Kamieńca Podolskiego, dawna kartografia, fortyfikacje i sztuka wojenna XVII i XVIII w.

e-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Ruslan Nahnybida, absolwent archeologii Narodowego Uniwersytetu im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim. Pracownik naukowy Narodowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego „Kamieniec”. Zajmuje się katalogowaniem zabytków budownictwa sakralnego, obronnego oraz cywilnego, a także mediewistyką Podola. Stypendysta niemiecko-ukraińskiej komisji historycznej w 2017 r.

e-mail: ruslan.koval82@ukr.net

Data zgłoszenia artykułu: 24 marca 2023

Data przyjęcia do druku: 13 czerwca 2023